

Giriş

“Hukuki İlişkiler ve Haklar” başlıklı bu bölümde “Hak Kavramı ve Tanımı”, “Hakların Ayrımı” temel başlıkları altında ele alınacak temel kavramlar; hak, hak sahibi, hukuki ilişki, yetki, hakların ayrımı ve türleri incelenecektir.

Hak Kavramı ve Tanımı

Hak esasen, hukuk düzeni tarafından kişilere tanınmış olan yetkileri ifade eder. Bir başka tanımla da hak, “hukuk tarafından tanınan, yararlanılması hak sahibinin iradesine bırakılan ve korunmasını isteme hususunda bireyin yetkili sayıldığı menfaatlerdir.” Her hakkın varlığı o hakkın sahibinin varlığına da işaret eder. Hukukta hak sahibi olan varlıklara kişi (şahıs) denilmektedir.

Hakların Ayrımı

Kamu Hakları-Özel Haklar Ayrımı

Kamu hakları kamu hukukundan doğan, kişiler ile Devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen haklardır. Özel haklar ise özel hukuk kurallarından doğan, kişiler ile diğer kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen haklardır.

Kamu Hakları ve Türleri

Kamu haklarını genel nitelikli kamu hakları ve özel nitelikli kamu hakları olmak üzere iki alt dala ayırmak mümkündür.

Genel Nitelikli Kamu Hakları

Anayasa’nın ikinci kısmında 12. madde ve devamında “Temel Haklar ve Ödevler” başlığı altında düzenlenmiş bulunan kamu haklarına genel nitelikli kamu hakları denilmektedir. Kamu kuruluşları ile hukuken bir ilişkiye girilmeksizin, genel olarak kişilere verilen bu hukuki yetkiler üç kategoride toplanmaktadır: Bunlar, kişisel kamu hakları, sosyal ve ekonomik kamu hakları ve siyasal kamu haklarıdır.

Kişisel kamu haklarına “koruyucu kamu hakları (negatif statü hakları)” da denilir. Bunlar, kişinin maddi ve manevi tüm varlığı ile ilgili bulunan ve bu varlığın serbestçe geliştirilmesi amacına yönelik olan haklardır. Bu haklar Devlet’e negatif bir tutum, kişiye karşı karışmama ödevi yükler. Kişisel kamu hakları, kişinin Devlet tarafından dokunulamayacak özel alanının sınırlarını çizen hak ve hürriyetlerdir, hukuk düzenince kişiyi topluma ve özellikle de Devlet’e karşı korumak için öngörülmüşlerdir. Kişisel kamu hakları Anayasa’nın ikinci kısmının ikinci bölümünde, “Kişinin Hakları ve Ödevleri” başlığını taşıyan 17-40. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Bu hak ve hürriyetlere örnek olarak, “kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı” (m.17), “kişi hürriyeti ve güvenliği” (m.19), “özel hayatın gizliliği” (m.20), “konut dokunulmazlığı” (m.21) gösterilebilir.

Sosyal ve ekonomik kamu hakları, kişinin toplum hayatı içindeki sosyal ve ekonomik faaliyetleri ile ilgili olan; bireylere Devlet’ten olumlu bir davranış, bir hizmet, bir

yardım isteme imkânını tanıyan haklardır. Bu haklara “isteme hakları (pozitif statü hakları)” da denir. Bu haklar Anayasa’nın ikinci kısmının üçüncü bölümünde 41- 65. maddeler arasında düzenlenmiştir. Bu haklara örnek olarak “ailenin korunması ve çocuk hakları” (m.41), “eğitim ve öğretim hakkı” (m.42), “çalışma ve sözleşme hürriyeti” (m.48), “çalışma hakkı” (m.49) gösterilebilir. Bu tür haklar Devlet’in bazı hizmetleri yapmasını zorunlu kılar, Devlet’e sosyal alanda birtakım ödevler yükler. Ancak Anayasa’ya göre Devlet’in bu hizmetleri yerine getirebilmesi malî kaynaklarının yeterliliğine bağlıdır (m.65).

Siyasal kamu hakları, kişinin genelde seçim yolu ile yahut diğer herhangi bir biçimde Devlet yönetimine ve siyasal kuruluşlara katılmasını sağlayan haklardır. Bu nedenle bu haklara “katılma hakları (aktif statü hakları)” da denilmektedir. Siyasal kamu hakları, Anayasa’nın ikinci kısmının dördüncü bölümünde 66-74. maddeler arasında düzenlenmiştir. Bu haklara “seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakları ile halk oylamasına katılma hakkı” (m.67), “siyasal parti kurma hakkı” (m.68), “kamu hizmetlerine girme hakkı” (m.70) örnek gösterilebilir.

Özel Nitelikli Kamu Hakları

Belli kişilerin kamu kuruluşları ile olan ilişkilerini düzenleyen kamu hakları özel nitelikli kamu hakları olarak nitelendirilmektedir. Devlet memurunun aylık hakkı yahut ücretli izin hakkı gibi haklar kanunlarda öngörülmekte ve taraf iradelerinden bağımsız olarak düzenlenmektedirler.

Kamu Haklarının Sınırlandırılması

Anayasa’nın 13. maddesinde düzenlemeye göre, “Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasa’nın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasa’nın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.” Anayasa’nın m.14/1 hükmüne göre, “Anayasa’da yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, Devlet’in ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.”

Özel Haklar ve Türleri

Özel hukukun kapsamında eşit durumda olan kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen hukuk kurallarının bahsettiği haklar özel haklardır. Diğer bir ifadeyle özel haklar, özel hukuk tarafından hak süjesine, yani kişiye tanınan hukuki yetkilerdir.

Genellik ilkesi çerçevesinde, kamu haklarının aksine, özel haklardan herkes yararlanır. Bu haklardan yararlanmada kamu haklarına ilişkin Anayasa’daki düzenlemeden farklı olarak yabancılarla vatandaşlar arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Özel haklardan yararlanmada eşitlik ilkesi söz konusudur.

Her özel hakkın karşısında kural olarak bir hukuki yükümlülük de yer almaktadır. Bu hukuki yükümlülük genel nitelikte olabileceği gibi, bir kişinin bir şeyi yapması, yapmaması ya da vermesi şeklinde de cereyan edebilir. Genel nitelikte hukuki yükümlülük açısından bir gerçek ya da tüzel kişinin mülkiyet hakkına müdahale etmeme yükümü örnek gösterilebilir.

Mahiyetlerine (Niteliklerine) Göre Özel Haklar

Özel haklar ileri sürülebileceği çevre açısından mahiyetlerine (niteliklerine) göre mutlak haklar ve nisbi haklar olarak ikiye ayrılır.

Mutlak haklar, sahibine şahıslar (kişiler) ile maddi ve gayrimaddi (maddi olmayan) bütün mallar üzerinde en geniş yetkileri veren ve hak sahibi tarafından herkese karşı ileri sürülebilen haklardır. Herkes mutlak haklara uymak ve saygı göstermekle yükümlüdür. Mutlak haklar, hukuk düzeninin belirlediği sınırlar içinde kalmak suretiyle hakkın sahibi tarafından istenilen şekilde kullanılır. Esasen mutlak haklar, hak sahibinin kişi ve mal üzerinde tekel olarak sahip olduğu iktidar ve yetkileri ifade eder. Mutlak haklar yalnızca kamu yararı düşüncesiyle ve ancak kanunla sınırlanabilir. Mutlak haklar konularına göre iki grupta incelenebilir: Mallar üzerindeki mutlak haklar (hâkimiyet hakları) ve şahıslar üzerindeki mutlak haklar (kişilik hakları).

Mal hukuki anlamda, para ile ölçülebilen ve başkalarına devredilebilen şeyleri ifade eder. Mallar, maddi mallar ve maddi olmayan mallar (gayrimaddi mallar) olmak üzere ikiye ayrılır. Maddi mallar, fiziki (cismani) varlığı olan, elle tutulup gözle görülebilen şeyleri ifade eder (arsa, konut, kitap, otomobil, uçak, çamaşır makinesi, bilgisayar, elbise vb.). Hukuk dilinde maddi mallara eşya denilmektedir. Maddi mallar üzerindeki mutlak haklara “aynî haklar” (eşya üzerindeki haklar) da denir. Aynî haklar, sahibine tanıdığı yetkinin tam ve sınırsız olup olmamasına göre, “mülkiyet hakkı” ve “sınırlı aynî haklar” olmak üzere iki ana gruba ayrılır.

Sahibine tam ve sınırsız yetki veren aynî hak mülkiyet hakkıdır. TMK m. 683 hükmüne göre, “Bir şeye malik olan kimse, hukuk düzeninin sınırları içinde, o şey üzerinde dilediği gibi kullanma, yararlanma ve tasarrufta bulunma yetkisine sahiptir.” Bu yönde mâlik eşyasını, örneğin bir başkasına satabilir, bağışlayabilir yahut onu terk ya da tahrip edebilir.

Mülkiyet hakkının aksine bir kısım aynî haklar sahibine tam ve sınırsız yetkiler vermez. Bu tür aynî haklara sınırlı aynî haklar denilmektedir. Mülkiyet hakkının bünyesinde barındırdığı kullanma, yararlanma ve tasarrufta bulunma yetkilerinden sadece bir kısmını hak sahibine tanır. Sınırlı aynî haklar (TMK m.779 vd.’da), hak sahibine tanıdıkları yetkinin niteliğine göre irtifak hakları, taşınmaz yükü ve rehin hakları olmak üzere üç gruba ayrılır.

İrtifak hakları, başkasına ait (başkasının mülkiyetinde olan) bir eşyayı kullanma veya ondan yararlanma yetkisini veren aynî haklardır. Bir eşyanın mâliki, bu eşyası

üzerinde bir irtifak hakkının tesis edilmiş olması hâlinde, sahip olduğu mülkiyet hakkının kendisine bahşetmiş olduğu yetkilerden bazılarının irtifak hakkı sahibi tarafından kullanılmasına katlanmak yahut bu hakları kullanmaktan sakınmak mecburiyetinde kalır. İrtifak hakları kendi aralarında eşyaya bağlı irtifak hakları, şahsi irtifak hakları ve karma irtifak hakları olmak üzere üçe ayrılır.

Eşyaya bağlı irtifak hakları, genellikle iki taşınmazdan birinin diğeri üzerinde sahip olduğu hak şeklinde ortaya çıkar. Hak sahibi olan taşınmaza hâkim (yararlanan) taşınmaz, üzerine külfet yüklenmiş taşınmaza da yüklü taşınmaz denir. Taşınmazın el değiştirmesi, geçerli bir şekilde kurulmuş olan irtifak hakkı üzerinde bir tesir icra etmez. Bir taşınmaz üzerinde diğer taşınmaz lehine kurulmuş olan “geçit hakkı”, eşyaya bağlı bir irtifak hakkı niteliği taşır (TMK m.747, m.838).

Şahsi irtifak hakları, bir mal üzerinde kişiler lehine kurulur. Taşınırlar, taşınmazlar, haklar veya bir malvarlığı üzerinde kurulabilen ve hak sahibine konusu üzerinde tam yararlanma yetkisi veren “intifa hakkı” (TMK m.794) ya da bir binadan veya onun bir bölümünden konut olarak yararlanma yetkisini veren “oturma hakkı” (TMK m.823) şahsi irtifak haklarına örnek olarak verilebilir.

Karma irtifak hakları ise bir taşınmaz lehine veya belli bir kişi lehine kurulabilen irtifak haklarıdır. Başkasına ait bir arazinin altında (örneğin mahzen) veya üstünde (örneğin bina) inşaat yapma yetkisi veren “üst hakkı” (TMK m.726, m.826); başka birisinin taşınmazında çıkan sulardan yararlanma hakkı veren “kaynak hakkı” (TMK m.756, m.837) da karma irtifak hakları arasında yer alırlar.

Taşınmaz yükü, bir taşınmazın malikinin yalnız o taşınmazla sorumlu olmak üzere diğer bir kimseye bir şey vermek veya bir iş yapmakla yükümlü kılınmasıdır (TMK m.839).

Rehin hakkı, sahibine, alacağını borçlusundan alamaması hâlinde rehin verilmiş olan şeyi sattırıp paraya çevirmek yoluyla alacağını tahsil etmek yetkisini veren bir sınırlı aynî haktır. Hakkın konusunu teşkil eden eşyanın taşınır veya taşınmaz olmasına göre rehin “taşınır rehni” (TMK m. 939 vd.) ve “taşınmaz rehni” (TMK m.850 vd.) olmak üzere ikiye ayrılır. Taşınmaz rehininin türleri; “ipotek”, “ipotekli borç senedi” ve “irat senedi”dir.

Maddi olmayan mallar, insan zeka, düşünce ve iradesinin ürünü olan eserlerdir. Eser sahiplerinin, yaratmış oldukları fikir ve sanat eserleri üzerinde, mali ve manevi hakları bulunur. Mali haklar, o eseri çoğaltmak, yaymak ve satmak gibi yetkileri bünyesinde barındırır. Manevi haklar, eserin kamuya sunulması, esere yapımıcısının adının yazılması, eserde değişiklikler yapılabilmesi gibi yetkileri içerir. Fikri ve edebi eserler üzerindeki haklar 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile düzenlenmiş ve korunmuştur.

Şahıslar üzerindeki mutlak haklar, hak sahibinin kendi şahsiyeti üzerindeki mutlak haklar ve başkalarının şahsiyeti üzerindeki mutlak haklar olmak üzere ikiye ayrılır. Bir insanın maddi, manevi ve iktisadi bütünlüğü ve varlıkları üzerinde sahip olduğu mutlak haklara şahsiyet (kişilik) hakları denilmektedir. Anayasa ile de kamusal haklar arasında güvenceye alınmış olan kişilik hakları, hakkın süjesi olan insanın maddi varlığını ve bu varlığı oluşturan tüm unsurları korumaya yarar. Kişiliği oluşturan unsurlar; vücut tamlığı, şeref ve haysiyet, aile ve itibarı, isim vb. şeylerdir. TMK m. 23 hükmü gereğince, “Kimse hak ve fiil ehliyetlerinden kısmen de olsa vazgeçemez. Kimse özgürlüklerinden vazgeçemez veya onları hukuka ya da ahlâka aykırı olarak sınırlayamaz.”

Başkalarının kişiliği üzerindeki haklar istisnai nitelik taşırlar. Hukuk düzenince, özellikle küçük olanları, akıl yönünden zayıf durumda bulunanları koruma gerekliliğinden yola çıkarak bu kişiler üzerinde bir başka kimsenin hak sahibi olmasına müsaade edilmektedir.

Nisbî haklar, mutlak hakların aksine herkese karşı değil, yalnız hukuki işleme veya ilişkiye taraf olan kişilere karşı ileri sürülebilen haklardır. Nisbi haklar alacak hakları ve grup haklarından meydana gelmektedir.

Nisbi haklar, özellikle borç ilişkilerinden meydana gelir ve alacaklıya (hak sahibine), karşısındaki kişiden (borçludan) belirli bir davranışta bulunmasını; bir şey vermesini, bir şey yapmasını veya birşey yapmamasını (birşey yapmaktan kaçınmasını) istemek yetkisini verirler.

Mutlak Haklarla Nisbî Haklar Arasındaki Farklar

Mutlak haklarla nisbî haklar arasındaki farklar şu şekilde sıralanabilir:

1. Mutlak haklar herkese karşı ileri sürülebilirken (mülkiyet hakkı gibi), nisbî haklar belirli bir kişiye yahut kişilere karşı yöneltebilmektedir (alacak hakkı gibi).
2. Mutlak haklarda, hak sahibinin bu hakkına diğer bütün kişiler saygı göstermek zorundadır. Mutlak haklar karşısında üçüncü kişiler pasif bir görev üstlenirler. Zira mutlak hakları herkesin ihlâl edebilmesi ihtimal dâhilindedir. Nisbî haklarda ise hak sahibinin karşısındaki kişi, bazen pasif olsa da genellikle aktif bir görevi yerine getirmekle yükümlü bulunmaktadır (bir şeyi yapmak, vermek ya da yapmamak gibi). Nisbî haklardaki görevin üçüncü kişilerce ihlâl edilmesi mümkün değildir.
3. Mutlak haklarla nisbi haklar arasındaki bir başka fark sayılarında ortaya çıkar. Mutlak haklar belli sayıdadır. Kanunda öngörülen mutlak haklar dışında yeni mutlak haklar yaratılması mümkün değildir. Mutlak haklar, maddi mallar üzerindeki mutlak haklar (ayni haklar), maddi olmayan mallar üzerindeki haklar ve kişilik haklarıdır. Nisbî haklar ise, aile hukukunda öngörülmüş

bulunan sınırlı sayıdaki nisbî haklar haricinde, çok çeşitlilik göstermektedir.

4. Mutlak haklar bir mal ya da kişi üzerinde doğrudan doğruya sahip olunan iktidar hakları iken, nisbî hakların konusunu bir edimin yerine getirilmesi (bir şeyin verilmesi, yapılması ya da yapılmaması) yönündeki talepler teşkil eder.

Konularına Göre Özel Haklar

Özel haklar korudukları menfaatin maddi ya da manevi oluşuna göre malvarlığı (mamelek) hakları ve kişilik hakları şeklinde ayrılırlar.

Malvarlığı hakları, kişilerin para ile ölçülebilir nitelikte olan, paraya çevrilebilen, kural olarak başkalarına devredilebilen ve miras yoluyla intikal eden hak ve borçlarının bütününe ifade eder.

Kişilerin, değerleri para ile ölçülemeyen, paraya çevrilemeyen, başkalarına devredilemeyen ve miras yoluyla da intikali mümkün olmayan, sahibi için sadece manevi bir değer ifade eden haklarına “kişilik (kişi varlığı/shahsiyet) hakları” denilmektedir. Bu haklar kişiye sıkı sıkıya bağlı haklar olup kişinin ölümü ile sona ererler. Kişilik hakları arasında, kişinin adı, vücut tamlığı, şeref ve haysiyeti, resmî üzerindeki hakları, özgürlüklerine karşı saldırıda bulunmaktan kaçınmalarını herkesten isteme hakkı sayılabilir. Gerçek kişiler gibi tüzel kişiler de nitelikleriyle bağdaştığı ölçüde kişilik haklarına sahiptirler.

Kullanılmalarına Göre Özel Haklar

Kullanma yetkisi bakımından, hak sahibine bağlılıklarına göre özel haklar, devredilebilen haklar ve devredilemeyen haklar şeklinde ikiye ayrılır.

Devredilebilen haklar, sağlararası bir hukuki işlemle başkalarına devredilebilen, miras yolu ile de intikal eden haklardır. Özel hakların büyük bir kısmı devredilen haklar kategorisindedir (mülkiyet hakkı, telif hakkı, kira hakkı, alacak hakkı gibi). Bu tür haklar temsilci aracılığıyla da kullanılabilir.

Devredilemeyen haklar, sağlararası bir hukuki işlemle başkalarına devredilemeyen, miras yolu ile de intikal etmeyen haklardır. Kişiye bağlı haklar, kişi ile hak arasındaki sıkı ilişki nedeniyle sadece hak sahibi kişi tarafından kullanılabilen haklardır. Bu haklar başkalarına devredilemedikleri gibi, miras yoluyla da intikal etmezler. Malvarlığı haklarının bir bölümü de kişiye bağlı haklardandır (örneğin, aynı haklardan oturma hakkı, TMK m.823; yararlanma hakkı, TMK m.806).

Amaçlarına Göre Özel Haklar

Özel haklar amaçlarına göre de bir ayrıma tâbi tutularak yenilik doğuran (inşai) haklar ve alelâde haklar (yenilik doğurmayan yalın haklar) olarak ikiye ayrılmaktadırlar.

Yenilik doğuran (inşai) hak, özel bir hukuki duruma dayanarak hak sahibinin tek taraflı irade açıklaması (beyanı) ile yeni bir hukuki ilişki kurulabilme, mevcut

hukuki ilişkiyi değiştirebilme veya ortadan kaldırabilme yetkisini ifade eder. Yenilik doğuran haklar, çoğunlukla tek taraflı bir hukuki işlemle kullanılmakla birlikte, istisnaen dava yoluyla da kullanılırlar. Böyle bir durumda yenilik doğuran haklar, tek taraflı bir irade beyanı ile değil, yenilik doğuran (inşai) bir mahkeme kararı ile doğar (örneğin; vasiyetnamenin iptali kararı; evlilik birliğinin iptali kararı; bir derneğin, bir kooperatifin, bir anonim şirketin genel kurulunun aldığı kararın iptaline dair karar). Yenilik doğuran hakları üç grupta toplanmaktadır:

Kurucu (yaratıcı) yenilik doğuran haklar: Kurucu yenilik doğuran hakkın kullanılması ile yeni bir hukuki ilişki yaratılır, başka bir ifade ile bir hak kazanılır. Hak sahibi iradesini açıklamak suretiyle yeni bir hukuki ilişkinin doğmasını sağlar.

Değiştirici yenilik doğuran haklar: Değiştirici yenilik doğuran haklar, tek taraflı irade açıklaması ile mevcut bir hukuki durumun değiştirilmesi sonucunu doğururlar. Örneğin; boşanma davası açmaya hakkı olan eşe tanınan boşanma veya dilerse ayrılık davası açabilme hakkı (TMK m.167).

Bozucu yenilik doğuran haklar: Bozucu yenilik doğuran haklar, hak sahibi tarafından kullanılmaları ile mevcut bir hukuki durumu ortadan kaldıran haklardır. Boşanma/ayrılık talep etmek (TMK m.167).

Alelâde Haklar

Hak sahibinin hakkını kullanmasıyla herhangi bir yeni hukuki ilişki doğurmayan haklara alelâde haklar (yenilik doğurmayan/yalın haklar) denir. Kapsamına ergin olmayan çocuğa (küçüğe) öğüt vermek, ihtarda bulunmak, çocuğun mallarını yönetmek, onu temsil etmek haklarının da girdiği sadece anne ve babalara tanınmış olan velâyet hakkı, bu tür hakların örneğini oluşturur.

Bağımsız Olup Olmamlarına Göre Özel Haklar

Özel haklar, elde edilmeleri yönünden başka bir hakka bağlı olup olmamlarına göre, bağımsız haklar (asıl haklar) ve bağımlı haklar olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bağımsız haklar, herhangi bir hakka bağlı olmayan haklardır. Bağımlı haklar ise, bağımsız bir hakka belirli bir bağlılığı olan, asıl hak bulunmaksızın mevcut olmayan haklardır.